

Μνήμων

Τόμ. 34 (2015)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ, Μια πλαστή πηγή για τις σφαγές του 1821 στη Θεσσαλονίκη: ο «Χαϊρουλλάχ Εφέντης» του Αβράαμ Ν. Παπάζογλου ►
 ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Βενεζολισμός και εθνικό παρόδιον: το έργο της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδας (1928-1933) ►
 ΒΑΣΙΛΗΣ Α. ΜΠΟΓΙΑΤΖΗΣ, Ένας ξένος εναντίον φιλελευθερισμού και κομμουνισμού: ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος στο *Αρχαίον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών* ►
 ΣΠΥΡΟΣ ΔΗΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Αστικός χώρος, κοινωνικά υποκείμενα και τουριστική ανάπτυξη. Η περίπτωση του Ηρακλείου, 1945-1960 ►
 ΑΚΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, Οι τεχνολογικές αλλαγές στην παραγωγή εφημερίδων και ο αντίκτυπός τους στους εργατές Τύπου. Η περίπτωση της Πάτρας μετά τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο ►
 ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΙΩΣΙΦΙΔΟΥ, Ψυχής φάρμακα και ψυχής ιατρεία: βιβλία και βιβλιοθήκες στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΑΛΑΒΕΝΤΗΣ, Η θύρα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (1958) και το δίλημμα: η ελληνική έρευνα μόχλος της εγχώριας ανάπτυξης ή συμβολή στο διεθνές μέτωπο της επιστήμης ►
 Νεοελληνική ακουστική προσωπογραφία. 12.000 προσωπογραφίες στο διαδίκτυο

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ

ΜΑΡΙΑΖΑ ΜΗΤΣΟΥ, Ο Χρίστος Μανουσαρίδης και η σκεπή της «διανοητικής κινήσεως» ►
 ΠΟΙΗ ΠΟΛΕΜΗ, Τυπογραφικές ανθρωποτυπογραφίες ►
 ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ, Μια νέα αναλυτική και ερμηνευτική θεώρηση των απαρχών της ελληνικής τυπογραφίας

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Ελένη Φεσσά-Ερμμανούλ, Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, Έλλη Λεμονίδου, Άννα Καρακατσούλη, Κατερίνα Μπρέζικουνη, Σταυρούλα Α. Βερράρου, Παναγιώτης Ζεστονάκης, Χρήστος Λούκας, Κώστας Γαγανάκης, Τζελίνα Χαριλάου

34

ΑΘΗΝΑ 2015

Γιάννης Ν. Γκλαβίνας, Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923). Από την ενσωμάτωση στην ανταλλαγή, Θεσσαλονίκη, εκδ. Αντ. Σταμούλης, 2013

ΣΠΥΡΙΔΩΝ Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.10186](https://doi.org/10.12681/mnimon.10186)

Copyright © 2016, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Σ. Γ. (2016). Γιάννης Ν. Γκλαβίνας, Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923). Από την ενσωμάτωση στην ανταλλαγή, Θεσσαλονίκη, εκδ. Αντ. Σταμούλης, 2013. *Μνήμων*, 34, 260-264. <https://doi.org/10.12681/mnimon.10186>

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παρατηρήσεις της συγγραφέως για την Αθήνα, η οποία υπήρξε το πρότυπο των νεοελληνικών πόλεων. Αυτό οφείλεται τόσο στην ενιαία νομοθεσία όσο και στο ότι ο αθηναϊκός νεοκλασικισμός υιοθετήθηκε και στην αρχιτεκτονική των πόλεων της περιφέρειας. Επισημαίνεται ο ριζικός μετασχηματισμός της πρωτεύουσας του νεοελληνικού κράτους. Η ρυμοτομία του ιστορικού κέντρου της Αθήνας άλλαξε πλήρως, τα σχήματα των οικοπέδων και οικοδομών τροποποιήθηκαν για να γίνουν ορθογώνια. Οι κάτοικοι βίωσαν εξώσεις, δέσμευση των ιδιοκτησιών τους για χρόνια, μακροχρόνια καθυστέρηση αποζημιώσεων και κατεδαφίσεις των ακινήτων τους με συνοπτικές διαδικασίες.

Οι συνθήκες, επομένως, κάτω από τις οποίες η κοινότητα των Αθηναίων μετατράπηκε γρήγορα σε κοινωνία κάθε άλλο παρά ανώδυνες υπήρξαν. Δεν είναι τυχαίο ότι όλων των ρυθμίσεων προηγήθηκε το βασιλικό διάταγμα για τις ποινές των αστυνομικών παραβάσεων. Είναι επίσης γεγονός ότι το κράτος επέβαλε τις αποφάσεις του ακόμα και με τη βία: εξ ου και η αμφιθυμία της αθηναϊκής κοινωνίας απέναντι στη νέα πολεοδομική πραγματικότητα: η φιλοδοξία της άρχουσας τάξης, των πολεοδόμων και αρχιτεκτόνων της για μια νέα πρωτεύουσα ευρωπαϊκών προδιαγραφών, αντάξια του αρχαίου κλέους

της, συνυπάρχει με την αντίθεση των κατοίκων προς τις βίαιες παρεμβάσεις της οθωνικής περιόδου και τις συνέπειες του υπερδανεισμού της εποχής του Τρικούπη. Χαρακτηριστικό αυτής της αντίθεσης είναι τα αντι-οθωνικά δημοσιεύματα της εφημερίδας *Αθηνά* του 1835: «Τα Βαυαρικά σχέδια έκαμαν όλες τις οικοδομές τής άνω και κάτω πόλεως οξυγώνους, πολυγώνους, σαθράς και ακρωτηριασμένες» και «Ο μέγας της Βαυαρίας αρχιτέκτων Κλέντσε, αφού επί της ολιγοήμερου εν Αθήναις διατριβής του εστράβωσεν όλες τας οδούς της πόλεως και κατέστησεν όλην αληθινόν λαβύρινθον, δεν παύει από του να σύρη στραβάς γραμμάς και απ' αυτό το Μόναχον».

Αυτή ακριβώς η αμφιθυμία των Αθηναίων του 19ου αιώνα αποκτά και μια παράδοξη επικαιρότητα, καθώς η ελληνική κοινωνία της εποχής της παγκοσμιοποίησης βιώνει τις οδυνηρές συνέπειες του υπερδανεισμού από τους Ευρωπαίους εταίρους της. Το τότε αντιβαυαρικό κλίμα γίνεται σήμερα αντιγερμανικό και ο ευρωσκεπτικισμός της εποχής του εκσυγχρονιστή Τρικούπη, καθώς το υπερχρεωμένο πελατειακό κράτος οδεύει προς την πτώχευση του 1893, δεν είναι άσχετο με τη σημερινή αμφιθυμία απέναντι στον ευρωπαϊκό εκσυγχρονισμό.

ΕΛΕΝΗ ΦΕΣΣΑ-EMMANOYHA

Γιάννης Ν. Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923)*. Από την ενσωμάτωση στην ανταλλαγή, Θεσσαλονίκη, εκδ. Αντ. Σταμούλης, 2013, 463 σ.

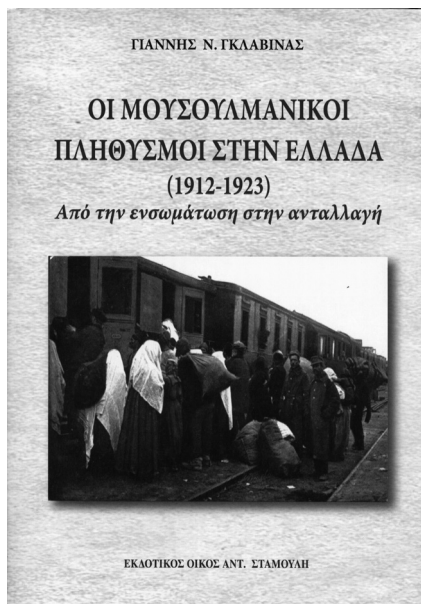
Η ακαδημαϊκή συζήτηση για τις μειονότητες στα Βαλκάνια, που «άναψε»

τη δεκαετία του 1990 κατόπιν της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας, καλά κρατεί.

Η πρόσφατη μονογραφία του Γιάννη Γκλαβίνα (ιστορικού-διδάκτορος του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης) έρχεται να καλύψει ένα σημαντικό κενό στην ιστορική μας γνώση σχετικά με τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς στην Ελλάδα κατά το «μεσοδιάστημα» 1912-1923, δηλαδή μετά την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών (Ηπείρου, Μακεδονίας, Θράκης, Κρήτης) στην Ελλάδα και τη Συνθήκη της

μα, επιβεβαιώνεται από τον Alexandre Popović (†2014) –ειδήμονα σε ιστορικά ζητήματα του μεταοθωμανικού Ισλάμ στα Βαλκάνια–, ο οποίος τονίζει (1986) ότι «δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε για τις μουσουλμανικές κοινότητες στην Ελλάδα κατά το διάστημα 1912-1923».¹ Ο Γκλαβίνας με τη σειρά του υπογραμμίζει ότι η ιστορία του εθνικά, γλωσσικά και θρησκευτικά «άλλου», «εκτός από την αντανακλαστική πρόκληση συνδρόμων και φοβιών», άργησε να ενταχθεί στη δημόσια σφαίρα του επιστημονικού διαλόγου και της ιστορικής έρευνας (σ. 9).

Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί πλούσιο αρχειακό υλικό, διπλωματικό και διοικητικό, από το Ιστορικό Αρχείο του βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών, τα Εθνικά Αρχεία (National Archives) του Ηνωμένου Βασιλείου (τις σειρές του Foreign Office), τους φακέλους του Quai d'Orsay, τα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη (την ογκώδη συλλογή του Ελευθερίου Βενιζέλου), τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, τα Γενικά Αρχεία του Κράτους –την Κεντρική Υπηρεσία, το Ιστορικό Αρχείο Ηπείρου (όπου το Αρχείο της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου), το Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (όπου τα Αρχεία των Γενικών Διοικήσεων Μακεδονίας και Δυτικής Μακεδονίας), αλλά και τα κατά τόπους ΓΑΚ των «ιδιαίτερων πατρίδων» των μουσουλμάνων: τα ΓΑΚ Νομών Ημαθίας, Καβάλας, Κοζάνης, Σερρών και Φλώρινας– καθώς και από δημοσιευμένες διπλωματικές εκθέσεις

Λωζάννης, που οριστικοποίησε το ελλαδικό εδαφικό καθεστώς. Κατά το μεσοδιάστημα αυτό, όπως δηλώνει ο υπότιτλος του βιβλίου, η μουσουλμανική ετερότητα στην Ελλάδα κινήθηκε μεταξύ της ενσωμάτωσης στον ελληνικό εθνικό κορμό και της ανταλλαγής των ελληνοτουρκικών πληθυσμών, με την πλάστιγγα να γέρνει τελικά προς τη δεύτερη κατεύθυνση λόγω ανωτέρας βίας (η ελληνική ήττα στον Μικρασιατικό Πόλεμο). Το ιστοριογραφικό κενό, που γεφυρώνει το εν λόγω πόνη-

1. Alexandre Popović, *L'Islam balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden και Βερολίνο 1986, σ. 146-147.

(ελληνικές, αγγλικές, γαλλικές, τουρκικές), από κείμενα διεθνών συνθηκών και συμβάσεων, συλλογές νόμων και διαταγμάτων, πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων, στατιστικές πληθυσμών, επίσημες εκθέσεις για τη μεταχείριση των μειονοτικών πληθυσμών και των προσφύγων, προσωπικά ημερολόγια, απομνημονεύματα και μαρτυρίες κ.λπ. Η τεκμηρίωση της μελέτης, που περιλαμβάνει ασφαλώς και όλη την προϋπάρχουσα δευτερογενή βιβλιογραφία, είναι συμπαγής και κλείνει «ερμητικά» το θέμα σχεδόν από όλες τις εμπλεκόμενες πλευρές. Ιδίως η αξιοποίηση τουρκικών δημοσιευμένων πηγών προσφέρει την άποψη του «άλλου» και προσδίδει μια σφαιρική διάσταση, που λείπει από πολλές προγενέστερες ομοειδείς μελέτες.

Το έργο του Γκλαβίνα διαιρείται σε τέσσερις μεγάλες ενότητες και σε ένδεκα επιμέρους κεφάλαια. Η ύλη κατατέμενεται θεματικά, χωρίς ωστόσο να διασπάται η χρονική αλληλουχία της ιστορικής αφήγησης. Η πρώτη ενότητα, που εξετάζει τα πληθυσμιακά δεδομένα, χωρίζεται σε δύο κεφάλαια, τα οποία αφορούν στη γεωγραφική κατανομή και στην πληθυσμιακή δύναμη του μουσουλμανικού στοιχείου της Ελλάδας (σε Μακεδονία, Ήπειρο, Θράκη, νησιά Ανατολικού Αιγαίου, Κρήτη και Θεσσαλία) και στα μεταναστευτικά ρεύματα των μουσουλμανικών πληθυσμών κατά την εν λόγω περίοδο (1912-1923). Στο Κεφάλαιο 2 ερευνώνται τα αίτια αυτού του μεταναστευτικού ρεύματος, οι αντιλήψεις και οι πρακτικές της ελληνικής διοίκησης έναντι της μουσουλμανικής μετανάστευσης, αλλά και (προς έκπληξη του αναγνώστη) η παλινοστήση μέρους του γηγενούς μουσουλμανικού πληθυσμού προς τις

εστίες του στις Νέες (ελληνικές) Χώρες το διάστημα 1919-1923 (όταν η Ελλάδα κατείχε την Ανατολική Θράκη και τη Δυτική Μικρά Ασία), απ' όπου είχε ξεριζωθεί μέσα στη δίνη των Βαλκανικών Πολέμων.

Η δεύτερη (και εκτενέστερη) ενότητα διαιρείται σε έξι κεφάλαια και εξετάζει τα «καυτά» κεντρικά ζητήματα του νομικού καθεστώτος των μουσουλμάνων της Ελλάδας – με θεμελιώδεις τη Συνθήκη Ειρήνης των Αθηνών (1/14 Νοεμβρίου 1913) και τη Συνθήκη των Σεβρών περί μειονοτικής προστασίας (28 Ιουλίου / 10 Αυγούστου 1920) –, την πολιτική των ελληνικών αρχών απέναντι στη μουσουλμανική γαιοκτησία, την εκλογική συμπεριφορά των μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών και τη δράση τους εντός του ελληνικού κοινοβουλίου, τη μειονοτική εκπαίδευση των μουσουλμάνων, τη χρήση των μουσουλμάνων των Νέων Χωρών από τον ελληνικό προπαγανδιστικό μηχανισμό στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων (1919-1920), αλλά και τις αντιλήψεις των φορέων της τοπικής εξουσίας για τους νέους, μουσουλμανικού θρησκευματος, υπηκόους του γεωγραφικά διευρυμένου ελληνικού κράτους. Επί του τελευταίου, ο συγγραφέας διαπιστώνει ένα τεράστιο και αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ των αντιλήψεων της κεντρικής διοίκησης και των πρακτικών που ακολουθούσαν τα κατώτερα όργανα της διοικητικής ιεραρχίας (κοινοτάρχες, χωροφύλακες, αγροφύλακες, πολιτοφύλακες, μεταβατικά αποσπάσματα του στρατού, δάσκαλοι και άλλοι κατώτεροι κρατικοί υπάλληλοι). Σύμφωνα με τον ίδιο, ακαθίσταται φανερό ότι στους σχεδιασμούς της εκάστοτε ηγεσίας της κεντρικής εξουσίας δεν τέθηκε ζήτημα

οργανωμένης πολιτικής απομάκρυνσης ή αφομοίωσης με βίαια μέσα του μουσουλμανικού πληθυσμού της Ελλάδας. Αντίθετα, οι απόψεις για τη σύσταση ενός διοικητικού μηχανισμού που θα λειτουργούσε βασιζόμενος στη δικαιοσύνη, την ισονομία και τον σεβασμό των δικαιωμάτων των μουσουλμάνων και άλλων μειονοτικών πληθυσμών έγινε προσπάθεια να εφαρμοστούν στην πράξη». Αυτό διαπιστώνεται από μια σειρά από εγκυκλίους, προκηρύξεις και άλλα επίσημα έγγραφα των ελληνικών αρχών, τα οποία επιδείκνυαν την ειλικρινή προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν ισότιμα τους μουσουλμάνους πολίτες. Οι φιλελεύθερες αρχές της ελληνικής κεντρικής διοίκησης καταστρατηγούνταν, ωστόσο, συστηματικά στην πράξη. «Τα κείμενα της εποχής σκιαγραφούσαν μια εικόνα καθημερινών βιαιοτήτων, πιέσεων και προσβολών από τα κατώτερα όργανα του διοικητικού μηχανισμού εις βάρος των μειονοτικών πληθυσμών.» Εν τέλει, «για τον μουσουλμάνο ή τον σλαβόφωνο δεν είχε και ιδιαίτερη σημασία ποια ήταν η αντίληψη του Βενιζέλου για την πολιτική που έπρεπε να ακολουθηθεί απέναντι στις μειονότητες, αφού η βίαιη συμπεριφορά του χωροφύλακα του χωριού του αναιρούσε τις οποίες καλές προθέσεις της κεντρικής εξουσίας και ήταν αυτή τελικά που επηρέαζε άμεσα την καθημερινότητά του». Αυτή ήταν «η βασική αιτία αποτυχίας του προγράμματος ένταξης των πληθυσμών αυτών στις δομές του ελληνικού κράτους» (σ. 275-277). Η καίρια παρατήρηση του συγγραφέα συνιστά μια από τις σημαντικότερες συμβολές του στην ιστορική ερμηνεία του ζητήματος της μουσουλμανικής μετανάστευσης από την Ελλάδα την περίοδο 1912-1919.

Οι δύο τελευταίες ενότητες του βιβλίου (Κεφάλαια 9, 10 και 11) επικεντρώνονται στις σχέσεις των μουσουλμάνων με χριστιανούς γηγενείς και πρόσφυγες, και τις δομές των μουσουλμανικών κοινοτήτων (κοινοτική οργάνωση, κοινωνικές δομές και επαγγελματικές δραστηριότητες) πριν από την ανταλλαγή. Είναι σαφές ότι οι διαδοχικοί πόλεμοι αυτής της μεταβατικής περιόδου και το κλίμα έντασης και αναρχίας, που αυτοί δημιουργούσαν, ευνοούσαν τις εκατέρωθεν βιαιοπραγίες και λεηλασίες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση ότι πίσω από τις βιαιοπραγίες που διαπράχθηκαν από το ντόπιο χριστιανικό στοιχείο εις βάρος μουσουλμάνων, υποκρύπτονταν κοινωνικοί και οικονομικοί λόγοι. «Βασικό σημείο τριβής ανάμεσα στις δύο κοινότητες ήταν η διεκδίκηση της μουσουλμανικής κτηματικής περιουσίας από το χριστιανικό στοιχείο.» Η λεηλασία και η καταπάτηση μουσουλμανικών περιουσιών και οι φόνοι μουσουλμάνων δεν είχαν αποκλειστικά προσωποπαγή κίνητρα, αλλά εξυπηρετούσαν κατεξοχήν συλλογικά ταξικά συμφέροντα. «Κολίγοι και αγρότες που λεηλατούσαν τσιφλίκια και καταλάμβαναν τα κτήματα των πρώην αφεντικών τους επεδίωκαν περισσότερο μια κοινωνική απελευθέρωση παρά μια εθνική» (σ. 304-307).

Συμπερασματικά, το έργο του Γιάννη Γκλαβίνα καλύπτει ένα σημαντικό κενό στην ιστορική μας γνώση και κατανόηση των δραματικών εξελίξεων, όσον αφορά στην εθνοπολιτισμική σύνθεση των πληθυσμών στην ταραγμένη περιοχή των Βαλκανίων, σε μια περίοδο μετάβασης από την πολυεθνική αυτοκρατορία των Οθωμανών στα εθνικά κράτη. Ο συγγραφέας καταδεικνύει με εμπεριστατωμένο τρόπο το μεγάλο

χάσμα ανάμεσα στη θεωρία και στην πράξη της μειονοτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους. Ένα χάσμα που οφείλεται στις διαφορετικές αντιλήψεις και προθέσεις της κεντρικής εξουσίας, οι οποίες ήταν γενικώς θετικές για τους μουσουλμάνους υπηκόους του ελληνικού κράτους, και στην εφαρμογή της κρατικής πολιτικής από τα κατώτερα όργανα της διοίκησης και της τάξης (τους χωροφύλακες, τους αγροφύλακες, τα μεταβατικά στρατιωτικά αποσπάσματα κ.λπ.). Τελικά, αυτό που βάρυνε στην εικόνα που σχημάτισαν οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί της Ελλάδας για την ελληνική διοίκηση, ήταν οι αυθαιρεσίες, οι βιαιοπραγίες και οι προσβολές όλων των παραπάνω χαμηλόβαθμων υπαλλήλων και όχι οι αποφάσεις που λαμβάνονταν «αφ' υψηλού» στα υπουργικά γραφεία της Αθήνας. Η εμπριθής αυτή και άρτια τεκμηριωμένη μελέτη του Γ. Γκλαβίνα καταδεικνύει επίσης υπόρρητα (κάτι που ο ίδιος ο συγγραφέας δεν το επισημαίνει ευθέως) ότι στην περίπτωση της Ελλάδας η πο-

ρεία προς την εθνική ομοιογένεια δεν ήταν ευθύγραμμη και εκ των προτέρων προδιαγεγραμμένη· όλως αντιθέτως, πριν από την υπογραφή της σύμβασης ανταλλαγής των πληθυσμών στη Λωζάννη (30 Ιανουαρίου 1923) η μετανάστευση μουσουλμανικών πληθυσμών από την Ελλάδα υπήρξε έμμεσο αποτέλεσμα πολεμικών συγκρούσεων, βιαιοτήτων σε τοπικό επίπεδο και διοικητικών αυθαιρεσιών των κατώτερων οργάνων του κράτους και όχι οργανωμένου σχεδίου εθνοκάθαρσης, που είχε καταστρώσει η ελληνική κεντρική κυβέρνηση. Η Ελλάδα του Ελ. Βενιζέλου και των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων (1920-1922) διέφερε σημαντικά, από αυτήν την άποψη, από την εθνικιστική Τουρκία των Νεοτούρκων στο ότι διαπνεόταν από ένα φιλελεύθερο πνεύμα και σχετική ανοχή απέναντι στους αλλογενείς και αλλόθρησκους πληθυσμούς εντός της επικράτειάς της.

ΣΠΥΡΙΔΩΝ Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ

Margaret MacMillan, *The War that Ended Peace. How Europe Abandoned Peace for the First World War*, Λονδίνο, Profile Books, 2013, xxxii + 704 σ.

Η εξιστόρηση και ανάλυση των γεγονότων που οδήγησαν στην έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου αποτελεί, εδώ και πολλές δεκαετίες, ένα προνομιακό πεδίο αναφοράς όχι μόνο για τον ειδικό τομέα της σχετικής με την περίοδο ιστοριογραφίας, αλλά και για την ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστοριογραφία του εικοστού αιώνα στο σύνολό της. Πρόκειται για μια τάση που ξεκίνησε ήδη μεσούνοτος του πολέμου, κορυφώθηκε αμέσως μετά τη λήξη του και συ-

νεχίζεται με αμείωτη ένταση έως τις μέρες μας, όσο και αν θα μπορούσε εύκολα κανείς να υποθέσει ότι το θέμα είναι πλέον επιστημονικά κορεσμένο.¹

1. Για μια πρόσφατη περιεκτική ανάλυση του θέματος βλ. Jean-Jacques Becker και Gerd Krumeich, «1914: déclenchement», στο: Jay Winter (επιμ.), *Cambridge History. La Première guerre mondiale*, τόμ. 1, *Combats*, Παρίσι, Fayard, 2013, σ. 53-77 (και σ. 754-760, όπου προσφέρεται μια ιδιαί-